

วิเคราะห์เรื่อง นาง ในวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

An Analysis of Nang in the Literary Works of Prince Thammathibet

ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ / Natawut Klaisuwan

อาจารย์สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Lecturer of the Thai Language Program, Faculty of Humanities, Mahamakut Buddhist University

วันที่รับบทความ 29 พฤศจิกายน 2565 / แก้ไขบทความ 22 สิงหาคม 2566 / ตอรับบทความ 29 สิงหาคม 2566

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์ในการวิจัยเพื่อ สืบค้น และเสนอข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับ นาง ในวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เน้นการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารคือ พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร 4 เรื่อง ได้แก่ 1) กาพย์เห่เรือ 2) กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก 3) กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง 4) เพลงยาว 3 ส่วน โดยศึกษาเทียบเคียงกับข้อมูลในเอกสารทางประวัติศาสตร์ จำนวน 3 ฉบับ ได้แก่ 1) คำให้การชาวกรุงเก่า 2) คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม 3) คำให้การขุนหลวงหาวัด ผลการวิจัยพบว่า นาง ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงกล่าวถึงในวรรณกรรม มีตัวตนจริง มีใช้นางที่สมมติขึ้น ผลจากการนำวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ไปศึกษาเปรียบเทียบกับเอกสารทางประวัติศาสตร์ ทำให้ทราบว่า นาง ในวรรณกรรมที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงกล่าวถึงนั้น มีอยู่ด้วยกัน 3 นาง คือ 1) พระอัครชายา เจ้าฟ้านุ่ม กรมขุนยี่สารเสนีย์ 2) เจ้าฟ้าสังวาลย์ 3) หม่อมเหมุก ทั้งนี้ พระอัครชายา เจ้าฟ้านุ่ม กรมขุนยี่สารเสนีย์ มีความสำคัญที่สุด เพราะดำรงสถานะเป็นชายาเอก และเป็นชายาพระราชทาน ส่วนเจ้าฟ้าสังวาลย์ คือ นาง ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรรักมากที่สุด และหม่อมเหมุก คือ นาง ที่ทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรไม่พอพระทัย เนื่องจากลักลอบเป็นชู้กับชายอื่น

คำสำคัญ: นาง วรรณกรรม เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

Abstract

This research article is qualitative research whose primary objective was to examine and propose the presumption of who 'Nang (she)' in the literature composed by Prince Thammathibet referred to. The focus was placed on a document analysis of 4 literary works written by Prince Thammathibet, namely, 1) Royal Barge Songs, 2) Nirat Thansok, 3) Nirat Than Thongdaeng, and 4) Love Poem with 3 Versions in comparison with three historical documents: Kham Hai Kan Chao Krung Kao (Testimony on the people of Ayutthaya), Kham Hai Kan Khun Luang Wat Pradu Songtham: Ek Ka San Chak Ho Luang

(Testimony of Khun Luang Wat Pradu Songtham: Documents from the Royal Palace), and Kham Hai Kan Khun Luang Ha Wat (Testimony of Khun Luang Ha Wat). The results revealed that ‘Nang’ addressed in the literary works of Prince Thammathibet existed in the real world, not as a fictitious character. Besides, ‘Nang’ referred to 3 women: 1) Royal Consort Chao Fah Num Krom Khun Yee Saraseni, 2) Consort Sangwan, and 3) Lady Yek. The most important woman was Chao Fah Num Krom Khun Yee Saraseni since she was appointed the royal consort, directly received from the king. Consort Sangwan was the woman Prince Thammathibet loved the most, while Lady Yek was the woman with whom the prince was dissatisfied because she committed adultery.

Keywords: Nang, Literature, Prince Thammathibet

1. ที่มาและความสำคัญของปัญหา

วรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรที่เหลืตกทอดมาถึงปัจจุบันมีอยู่ 6 เรื่อง คือ 1) นันทโศภนันทสูตรคำหลวง 2) พระมาลัยคำหลวง 3) กาพย์เห่เรือ (บทเห่ชมเรือกระบวน บทเห่กาگی บทเห่สังวาส บทเห่ครวญ) 4) กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก 5) กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง 6) เพลงยาว

ในบรรดาวรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ยกเว้นเรื่องนันทโศภนันทสูตรคำหลวง และพระมาลัยคำหลวง เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร จะพรรณนาถึง นาง อันเป็นที่รักของพระองค์อยู่เสมอ ดังที่ปรากฏในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกว่า

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์
นางรักนักสนมองค์

ไชยเชษฐสุริย์วงศ์ทรง
อำห้อมล้อมพร้อมบริบูรณ์

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 296)

กาพย์เห่เรือ (บทเห่ชมปลา) เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ทรงพรรณนาถึงนางอันเป็นที่รักของพระองค์ โดยนำไปเปรียบกับความงามของปลา ความว่า

น้ำเงินคือเงินยวง
ไม่เทียบเปรียบโฉมนาง

ชาวพรายช่วงสี่ลำอาจ
งามเรื่องเรือเนื้อสองสี

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 203)

วรรณกรรมเพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ได้ปรากฏบทควาถึงนางอันเป็นที่รักของพระองค์
ความว่า

ถึงวันนัดคอยน้องเหนผินัด	ทุกซ์ณัดหนักอกดั่งยกเขา
ตั้งแต่เที่ยงจนวันเลี้ยงลับเงา	คอยเปล่าคิดแปลกฤไทยครัน
เมื่อยามหนาวครวณ้องขึ้นพระบาท	ใจจะขาดเสียด้วยร้างภิรมย์ขวัญ
แสนละห้อยคอยหาร่ำจาบัลย์	นับวันคอยวันถวิลเชย

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 304-305)

แม้ว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร จะกล่าวถึง *นาง* เอาไว้ในวรรณกรรมของพระองค์แทบทุกเรื่อง แต่นาง
ที่กล่าวถึงนั้น ก็ได้ทรงกล่าวอย่างชัดเจนว่าเป็นใคร นอกจากนี้นักวิชาการบางคนยังให้ข้อมูลว่า *นาง*
ในวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยเฉพาะ *นาง* ในวรรณกรรมนิราศ คือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก
เป็น *นาง* ที่ไม่มีตัวตนจริง (สุภาพร พลายเล็ก, 2541, หน้า 21) ครั้นผู้วิจัยตรวจสอบข้อมูล จากเอกสาร
ทางประวัติศาสตร์ กลับมีความเห็นว่า *นาง* ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกล่าวถึง น่าจะมีตัวตนจริง นอกจากนี้
ผู้วิจัย ยังพบข้อมูลบางประการ จากเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่อาจนำไปสู่การเสนอข้อสันนิษฐานเรื่อง
นาง ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้ว่า *นาง* ที่ทรงกล่าวถึงในพระนิพนธ์นั้นคือผู้ใด

2.วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อสืบค้นและเสนอข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับ *นาง* ในวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

3.ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (documentary research) ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของเนื้อหา
ในการวิจัย รวมถึงวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

3.1 ขอบเขตของเนื้อหาในการวิจัย

การวิเคราะห์เรื่อง *นาง* ในวรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ผู้วิจัยใช้วรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร
จำนวน 4 เรื่อง ได้แก่ 1) กาพย์เห่เรือ (บทเห่ชมเรือกระบวน บทเห่กาگی บทเห่สังวาส บทเห่ครวญ)
2) กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก 3) กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง 4) เพลงยาว ทั้ง 3 ส่วน
เป็นข้อมูลในการวิจัย โดยนำไปเทียบกับข้อมูลในเอกสารทางประวัติศาสตร์ จำนวน 3 ฉบับ ได้แก่
1) คำให้การชาวกรุงเก่า 2) คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม 3) คำให้การขุนหลวงหาวัด

3.2 วิธีดำเนินการวิจัย

3.2.1 ขั้นศึกษาข้อมูล ผู้วิจัยศึกษาวรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร จำนวน 4 เรื่อง ได้แก่

1) ภาพยี่เห่เรือ (บทเห่ชมเรือกระบวน บทเห่กาگی บทเห่สังวาส บทเห่ครวญ) 2) ภาพยี่หอโคลงนิราศธารโศก 3) ภาพยี่หอโคลงประพาสธารทองแดง 4) เพลงยาว ทั้ง 3 สำนวน เพื่อหาข้อมูลเกี่ยวกับ นวางของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

3.2.2 ขั้นรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเกี่ยวกับ นวาง ในวรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร จำนวน 4 เรื่อง ได้แก่ 1) ภาพยี่เห่เรือ (บทเห่ชมเรือกระบวน บทเห่กาگی บทเห่สังวาส บทเห่ครวญ) 2) ภาพยี่หอโคลงนิราศธารโศก 3) ภาพยี่หอโคลงประพาสธารทองแดง 4) เพลงยาว ทั้ง 3 สำนวน จากนั้นนำข้อมูลมาวิเคราะห์ และเทียบเคียงกับเอกสารทางประวัติศาสตร์ จำนวน 3 ฉบับ ได้แก่ 1) คำให้การชาวกรุงเก่า 2) คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม 3) คำให้การขุนหลวงหาวัด

3.2.3 ขั้นนำเสนอข้อมูล ผู้วิจัยนำเสนอข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้ โดยนำเสนอผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (description analysis)

4.การทบทวนวรรณกรรม

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ นวาง ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

คำให้การชาวกรุงเก่า (2553, หน้า 117) คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (2553, หน้า 286) และคำให้การขุนหลวงหาวัด (2553, หน้า 369) แสดงหลักฐานเกี่ยวกับ นวาง ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรไว้ ดังนี้

1) เจ้าฟ้านุ้ม กรมขุนยี่สารเสนีย์ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระราชทานให้เมื่อครั้งทรงตั้งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล)

2) เจ้าฟ้าฉิม

3) เจ้าฟ้าเทพ มีพระธิดาองค์หนึ่งชื่อเจ้าฟ้าศรี

4) หม่อมหญิง มีพระโอรส คือ พระองค์เจ้าฉัตร มีพระธิดา คือ พระองค์เจ้ามิตร พระองค์เจ้าชื่น

5) หม่อมจัน มีพระโอรสชื่อ พระองค์เจ้าศรีสังข์

6) หม่อมเจ้าสร้อย มีพระธิดาชื่อ พระองค์เจ้าดารา

7) หม่อมต่วน มีพระโอรสชื่อ พระองค์เจ้ามิ่ง

8) หม่อมสุน มีพระธิดา คือ พระองค์เจ้าชี และพระองค์เจ้าชาติ

ธนิต อยู่โพธิ์ (2505, หน้า 25) ให้ข้อมูลเรื่อง นวาง ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรว่า มี 11 องค์ ซึ่งขัดแย้งกับหลักฐานที่ยกมาข้างต้น ดังนี้

1) พระอัครชายา ในพระราชพงศาวดารบอกว่า เป็นเจ้าฟ้าอินทสุดาวดี พระกนิษฐภคินีร่วมพระชนนีเดียวกัน ซึ่งได้รับการสถาปนาเป็นกรมขุนยี่สารเสนีย์ แต่บางแห่งบอกว่าเป็นเจ้าฟ้านุ้ม พระราชธิดาในสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกา กรมหลวงพิพิธมนตรี

2) เจ้าฟ้าเส มีพระธิดาทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าศรี

3) หม่อมพัน มีพระโอรสทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าอาทิตย์

4) หม่อมเหม (เหมุก) มีพระโอรสหรืออาจเป็นพระธิดาทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าฉาย หรือฉัตร หรือเกิด (องค์นี้น่าจะเป็นองค์ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ใช้ไปหลวงพระภิกษุเจ้าฟ้านเรนทร์ ให้เสด็จเข้ามาเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในยามวิกาล)

5) หม่อมเจ้าสวย มีพระธิดา 3 องค์ ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้ามิตร พระองค์เจ้าทับ และพระองค์เจ้าชื่น (องค์นี้น่าจะเป็นองค์ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ใช้ไปหลวงพระภิกษุเจ้าฟ้านเรนทร์ ให้เสด็จเข้ามาเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในยามวิกาล)

6) หม่อมจัน มีพระโอรสทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าศรีสังข์

7) หม่อมสรวย มีพระธิดาทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าตา

8) หม่อมทองแดง มีพระโอรสทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าแมน

9) หม่อมเจ้าหญิงสร้อย มีพระธิดาทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าดารา

10) หม่อมสุน มีพระธิดาทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าชีและพระองค์เจ้าชาตี

11) หม่อมต่วน มีพระโอรสทรงพระนามว่าพระองค์เจ้ามิ่ง

เมื่อพิจารณาข้อมูลจากหลักฐานที่ยกมาข้างต้น คือ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม คำให้การขุนหลวงหาวัด และข้อมูลตามที่ธนิต อยู่โพธิ์ เสนอไว้ จะเห็นว่าข้อมูลเรื่องของหม่อมจัน หม่อมเจ้าสร้อย หม่อมต่วน และหม่อมสุน ตรงกัน ข้อมูลที่ไม่ตรงกัน คือ

1) เรื่องพระมารดาของเจ้าฟ้าศรี ในคำให้การทั้ง 3 ฉบับ บอกไว้ว่า คือ เจ้าฟ้าเทพ แต่ข้อมูลของนายธนิต อยู่โพธิ์ บอกว่า คือ เจ้าฟ้าเส

2) ไม่ปรากฏพระนามของเจ้าฟ้าฉิม ในข้อมูลที่ธนิต อยู่โพธิ์ เสนอไว้ และไม่ปรากฏนามของหม่อมพันกับหม่อมเจ้าสวย ในคำให้การทั้ง 3 ฉบับ

3) เรื่องพระอัครชายายังกำกวม ในคำให้การทั้ง 3 ฉบับ บอกว่าเป็นเจ้าฟ้านุ้ม แต่ธนิต อยู่โพธิ์ บอกว่าอาจเป็นเจ้าฟ้านุ้ม หรือไม่ก็เป็นเจ้าฟ้าอินทสุดาวดี พระกนิษฐภคินีร่วมพระชนนีเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม พระนามกรมของพระอัครชายาระบุไว้อย่างชัดเจนว่า คือ กรมขุนยี่สารเสนีย์

4) ปรากฏชื่อหม่อมเหมุก ในคำให้การทั้ง 3 ฉบับ และข้อมูลของธนิต อยู่โพธิ์ แต่ความกำกวมอยู่ตรงที่ พระนามของพระโอรสและพระธิดา

แม้ว่าข้อมูลจากคำให้การทั้ง 3 ฉบับ กับข้อมูลของธนิต อยู่โพธิ์ ที่นำเสนอไว้จะไม่ตรงกัน แต่ก็สามารถช่วยให้ผู้วิจัยสืบค้นและเสนอข้อสันนิษฐานได้ว่า *นาง* ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ที่ทรงกล่าวถึงในวรรณกรรมคือผู้ใด

ยังมีอีก *นาง* หนึ่ง ที่คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม และคำให้การขุนหลวงหาวัด มิได้จัดเข้าไว้ในทำเนียบชายาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร แต่คำให้การทั้ง 3 ฉบับ และธนิต อยู่โพธิ์ ได้กล่าวถึงว่าเป็นสาเหตุที่ทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรต้องพระราชอาญาจนสิ้นพระชนม์ *นาง* ที่กล่าวถึงนี้ คือ เจ้าฟ้าสังวาลย์

เจ้าฟ้าสังวาลย์เป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าแก้ว (พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชา ต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง) พระมารดา คือ เจ้าฟ้าเทพ (พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) ดังนั้นจึงมีศักดิ์เป็นหลานตาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และมีศักดิ์เป็นหลานปู่ของสมเด็จพระเพทราชา นอกจากนี้ยังมีศักดิ์เป็นหลานตาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และเป็นหลานลุงหรือหลานน้ำของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

เทพมนตรี ลิมปพยอม (2539, หน้า 109) กล่าวว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกับเจ้าฟ้าสังวาลย์ เคยเป็นคู่รักกันมาก่อน หลักฐานที่นำมาอ้างอิง ได้แก่ เพลงยาวที่เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ทรงเขียนส่งถึงกัน โดยมีเนื้อหาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันลึกซึ้ง และยังบ่งบอกว่าเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์มีความสัมพันธ์กันมาก่อนที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จะแต่งตั้งเจ้าฟ้าสังวาลย์เป็นมเหสีฝ่ายซ้ายหรือสนมเอก นอกจากนี้ศุภร บุนนาค และสุริยา รัตนกุล (2558, หน้า 43) ได้กล่าวถึงการแต่งบทเห่กาก็ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ที่ช่วยให้มองเห็นถึงความสัมพันธ์อันลึกซึ้งของพระองค์กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ว่า เรื่องกาก็เป็นเรื่องเก่า มีมาแต่ก่อนพุทธกาล ที่จริงไม่น่าจะทรงนำมานิพนธ์ เพราะเนื้อเรื่องไม่เป็นสิริมงคลหรือสอนใจ แต่ที่ทรงนำมานิพนธ์เห็นจะเป็นเพราะว่าเนื้อเรื่องนั้น มีแง่คิดตรงกับเหตุการณ์ในพระชนม์ชีพของพระองค์

5. ผลการวิจัย

จากการศึกษาภาพย่นเห่เรือ (บทเห่ชมเรือกระบวน บทเห่กาก็ บทเห่สังวาส บทเห่ครวญ) ภาพย่นห่อโคลงนิราศธารโศก ภาพย่นห่อโคลงประพาสธารทองแดง รวมถึงเพลงยาวทั้ง 3 ส่วนนี้ ผู้วิจัยพบข้อมูลว่า *นาง* ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงกล่าวถึง มีทั้งสิ้น 3 นาง ได้แก่

5.1 พระอัครชายา เจ้าฟ้านุ่ม กรมขุนยี่สารเสนีย์

เหตุที่ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นพระอัครชายา เจ้าฟ้านุ่ม กรมขุนยี่สารเสนีย์ เพราะความตอนหนึ่งจากภาพย่นห่อโคลงนิราศธารโศก ได้ระบุคำว่า *อรรคชายา* ไว้ ดังนี้

นกอุกไครอุกนั้	มาลอบลักอรรคชายา
นกระเวนวานกระเวนหา	วานนกอออกออกชื่อเร็ว
นกอุกไครอุกพัน	ควรมา
ลอบลักอัคชายา	ซ่อนไว้
นกระเวนกระเวนหา	จงทั่ว
นกอออกออกชื่อให้	ด่วนด้วยการเร็ว

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 293)

เมื่อนำข้อมูลที่ปรากฏจากภาพห่อโคลงนิราศธารโศก ไปตรวจสอบกับข้อมูลในคำให้การขุนหลวง วัดประดู่ทรงธรรมพบว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมีพระมเหสี คือ เจ้าฟ้านุ่ม ทรงกรมเป็นกรมขุนยี่สารเสนีย์ (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, 2553, หน้า 286) ครั้นตรวจสอบจากคำให้การขุนหลวงหาว่า ปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้พระราชทานเจ้าฟ้านุ่มให้เป็นมเหสีของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เมื่อครั้งทรงตั้งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ความว่า พระราชทานเจ้าฟ้านุ่ม เป็นพระมเหสี (คำให้การขุนหลวงหาว่า, 2553, หน้า 369) ดังนั้นคำว่า อรรคชายา ที่ปรากฏใน ภาพห่อโคลงนิราศธารโศก จึงควรเป็นเจ้าฟ้านุ่ม กรมขุนยี่สารเสนีย์

5.2 เจ้าฟ้าสังวาลย์

จากการศึกษาของธนิต อยู่โพธิ์ (2504, หน้า 16) ทำให้ทราบว่า เจ้าฟ้าสังวาลย์เป็นซุ้กับ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ครั้นตรวจสอบจากเพลงยาวสำนวนที่ 3 แล้ว ผู้วิจัยก็มีความเชื่อเช่นนั้น เนื่องจากพบว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ได้แสดงอารมณ์และความรู้สึกกับ นาง คนหนึ่ง ในลักษณะที่เหมือนกับว่า มีความคุ้นเคยกันมาก่อน แต่ไม่สามารถพูดคุยหรืออยู่ใกล้ชิดกันได้เปิดเผย ดังความว่า

ถึงอยู่ใกล้ก็เหมือนไกลเพราะใช้คู่	มิได้ซุ้ซมโฉมประโลมขวัญ
เหินส้นบุญแล้วในเบื้องประจัน	ขอหมายมั่นบุญเบื้องบรรพา
แม้กุศลเราสองเคยร่วมสร้าง	ขอร่วมห้องอย่าได้ห่างเสนาหา
เสี่ยงผลที่ได้เพิ่มบำเพ็ญมา	ขอร่วมชีวร่วมวางชีราวาย
เกิดไหนขอให้ได้ถนอนภักตร	ความรักอย่าได้ร้างอารมณ์สลาย
รักนุชอย่าได้สุดเสน่ห์คลาย	ขอสมหมายที่ข้ามาดสมาทาน

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 308)

นอกจากการศึกษาของธนิต อยู่โพธิ์ ที่ทำให้พบข้อมูลเรื่องเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ แล้ว ยังมีนักวิชาการคนอื่นๆ ที่ให้ข้อสันนิษฐานเรื่องการเป็นชู้กันระหว่างเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกับเจ้าฟ้าสังวาลย์ ดังนี้

นิวัติ กองเพียร (2545, หน้า 14) ให้ข้อสันนิษฐานว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรลักลอบเข้าหาเจ้าฟ้าสังวาลย์ ด้วยการแจวเรือไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา จากนั้นจึงเข้าพระราชวังทางด้านหลัง ส่วนเทพมนตรี ลิมปพยอม (2539, หน้า 114) ศึกษาบทเห่กาท่อนพญาครุฑสำแดงอิทธิฤทธิ์ จนท้องฟ้ามีดมิดไปทั่ว จากนั้นจึงเข้าหานางกาทิในปราสาท พุดจาเงี้ยวพาราสี พร้อมกับให้ข้อสรุปว่า บทเห่กาท่อนนี้สะท้อนให้เห็นพฤติกรรมบางอย่างของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ดังความว่า

สุบรรณสำแดงฤทธิ์	ให้มีดมิดปิดอัมพร
ร่อนลงตรงบัญชา	จรส่น้องแก้วกาทิ
กล่าวรสพจนาท	สายสุดสวาทเจริญศรี
ผินหน้ามาพาที	พี่คือชายชาญสุกา
ประสงค์จ้านรัก	จึงลอบลักเข้ามาหา
หวังเชยแก้วกานดา	ไปสู่ฟ้าพิมานจันทร์
สวดยรมย์สมบัติพี่	ในสิมพลีเกษมสันต์
แล้วจะพาเจ้าจรจรัล	เที่ยวชมชื่นพระเมรุธร

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 207-208)

อาศัยความจากบทประพันธ์ข้างต้น เทพมนตรี ลิมปพยอม จึงตั้งข้อสันนิษฐานว่า พฤติกรรมของพญาครุฑที่แสดงออกในบทเห่กาทิ คือ พฤติกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เพราะจะเห็นได้ว่าพญาครุฑลักลอบเข้ามายังปราสาทแห่งหนึ่ง ซึ่งมียอดเป็นปรางค์ทอง อันตรงกับพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ในพระบรมมหาราชวังที่มียอดเป็นปรางค์ทองเช่นกัน และในกิริยาอาการ ร่อนลง อันหมายถึงการกระทำที่ไม่ต้องการให้ผู้ใดรับรู้ ก็เป็นสิ่งที่บ่งบอกให้เห็นถึงการลักลอบเข้าหาเจ้าฟ้าสังวาลย์ และยังมีวรรคที่ว่า หวังเชยแก้วกานดา ไปสู่ฟ้าพิมานจันทร์ ซึ่งคำว่า พิมานจันทร์ สามารถนำไปเปรียบเทียบกับพระที่นั่งพิมานรติยา ใน วังจันทร์ หรือ พระราชวังบวรสถานมงคล ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

5.3 หม่อมเหญก

จากการศึกษาวรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร จำนวน 4 เรื่อง ได้แก่ กาพย์เห่เรือ (บทเห่ชมเรือกระบวน บทเห่ชมปลา บทเห่ชมไม้ บทเห่ชมนก) กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง เพลงยาว (สำนวนที่ 2 และสำนวนที่ 3) ทำให้ได้ข้อมูลว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงใช้คำแทน

พระองค์ ที่แสดงให้เห็นถึงความอ่อนโยน ได้แก่ คำว่า *เรียม* *พี่* และ *พี่ชาย* อีกทั้งยังใช้ภาษาที่แสดงให้เห็นถึงความทะนุถนอมนางอันเป็นที่รักของพระองค์เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างจากกาพย์เห่เรือว่า

นกแก้วแจ้วแจ่มเสียง
เหมือนพินี่ประคอง

จับไม้เรียงเคียงคู่สอง
รับขวัญน้องต้องมือเรา

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 205)

ส่วนเนื้อความจากเพลงยาวสำนวนที่ 2 เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ก็ทรงใช้คำเปรียบเทียบกับเห็นถึงความสูงส่ง และความสำคัญของนางที่พระองค์รัก ความว่า

ขอเชิญเปนโอสถสุรามฤต
ตั้งท้องฟ้าพลาหกเข้าปกคลุม
เจ้าคือไทเทวาศักดาติเรก
เหมือนซุบช่วยชีวาให้ถาวร

มาดบพิศม์ศรเศร้าที่ทรงสูง
ฉอุ่มมิดปิดดวงทิพากร
ขจัดเมฆเสียให้หมดมลทินก่อน
อย่าได้ร่อนรกร้างภิรมย์แรม

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 304)

ขณะที่เพลงยาวสำนวนที่ 1 เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กลับมิได้แสดงอารมณ์อ่อนโยน แต่พระองค์กลับแสดงอารมณ์ที่เผ็ดร้อน รุนแรง ไม่พอใจในบางสิ่งบางอย่าง ไม่เหมือนกับเพลงยาวสำนวนที่ 2 และสำนวนที่ 3 ที่ทรงแสดงอารมณ์อ่อนโยน ครั้นพิจารณาเนื้อหาในเพลงยาวสำนวนที่ 1 อย่างละเอียด ทำให้ทราบข้อมูลว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงแสดงพระอาการไม่พอพระทัย *นาง* ของพระองค์อย่างรุนแรงมาก ความในตอนหนึ่งของเพลงยาว ทรงใช้คำแทนตัวนางว่า *หญิงชั่ว* ดังนี้

เสียแรงรักน้อยฤทท์ให้เหนใจ
อันหญิงชั่วไม่กลัวจะกวนความ

ช่างเชิดหน้าขึ้นได้ไม่เขตกาม
มีแต่ทรพยก็เอาทามไว้กับตัว

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 303)

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมิได้เรียก *นาง* ว่า *หญิงชั่ว* เพียงอย่างเดียว แต่ยังทรงใช้การเปรียบเทียบกับรูปแบบต่างๆ ที่แสดงให้เห็นถึงการเหน็บแนม เสียดสี ประชดประชัน ตัดพ้อ ต่อว่า หรือกล่าวเปรียบเทียบกับ *นาง* ในลักษณะสิ่งไร้ค่าหรือมีคุณค่าน้อย เช่น ทรงเปรียบเทียบ *นาง* ว่าเป็น *ทองแดงอีกา* *เต่า* *แลน* ยกตัวอย่างเช่น

พินิจหลงเชื่อมแต่งมงาย
ตระกุกหงษยอมประจงแต่โภกขเรศ
มิรู้กาฝ่าพงษ์มาลงแปลง

ไม่หมายเลยว่ำน้องจะทองแดง
ตามเพศพิไลยที่เคยแสวง
เข้าปloomแหล่งแผ่งเล่นไม่เห่นรอย

(กรมศิลปากร, 2545, หน้า 302)

ทั้งนี้จากการที่ผู้วิจัย ได้พิจารณาเนื้อหาในเพลงยาวสำนวนที่ 1 อย่างละเอียด ก็ปรากฏว่า นางที่ทรงกล่าวถึงนี้ ได้ตัดรักพระองค์ แล้วไปทำเรื่องไม่ดี บัตสี เป็นราศีไว้ เมื่อเกิดเรื่องราวใหญ่โตขึ้น จึงทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ไม่พอพระทัยเป็นอย่างมาก และจากความไม่พอพระทัยในตัวนาง จึงทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ตรัสบริภาษนางด้วยข้อหาต่างๆ ได้แก่

- (1) ทำเล่นลิ้น (มาทำลวงพ้อลิ้นให้ลมชาย)
- (2) ไม่รักษาวลสงวนตัว ไม่รักษาความซื่อสัตย์ (ไม่รักเนื้อเชื้อเชื่อเช่นว่าเป็นหญิง ช่างทิ้งสัจเสียกระไร น่าใจหาย)
- (3) ไม่เห็นแก่ความรักที่เคยมีต่อกัน (ช่างแต่รักเสียได้ให้ขาดลอย ฤเห่นคลาดแล้วจึงคล้อยเสทียที)
- (4) ทำตัวเรียบร้อยเพื่อปิดบังความไม่ดีของตน (ทำเสียมเจียมประจบจะกลบคาว)

จากบริบทแวดล้อมดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า เรื่องไม่ดีที่ทำให้ นาง มีราศีติดตัว อาจเป็น เรื่องที่ นาง ปันใจไปให้ชายคนใหม่ (ไม่เหมือนหม่อมมิตรใหม่ทีใจจง) และน่าจะมีความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งกัน ไม่เช่นนั้นแล้ว เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์คงจะไม่ตรัสบริภาษนางอย่างรุนแรงถึงเพียงนี้ (ไม่รักเนื้อเชื้อเชื่อเช่นว่าเป็นหญิง) ทั้งนี้จากการตรวจสอบวรรณกรรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เรื่องอื่นๆ ก็ไม่ปรากฏว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ จะทรงตรัสบริภาษ นาง อย่างรุนแรงเช่นนี้ จึงเป็นไปได้ที่ นาง ในเพลงยาวสำนวนที่ 1 จะไม่มีความผิด

เมื่อปรากฏข้อมูลเช่นนี้ในเพลงยาวสำนวนที่ 1 ผู้วิจัยจึงตรวจสอบเพื่อค้นหาเรื่องราวที่เกิดขึ้นจากคำให้การทั้ง 3 ฉบับ และพบว่าคำให้การขุนหลวงหาวัด ปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า *อ้ายปีนกลาโหมคบหากับมารดาเจ้ามิตร เป็นแต่เมียข้า เฝื่อนถึงเจ็ดร้อยจนตายกับคา* (คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553, หน้า 488) ข้อความที่คัดมานี้ เป็นคำบริภาษของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่ทรงตรัสบริภาษเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ โทษฐานลักลอบเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ คำบริภาษที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตรัสข้างต้น สืบเนื่องมาจากก่อนหน้านี้ที่จะเกิดกรณีเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์นั้น ได้เกิดกรณี เจ้าพระยากลาโหม (ปีน) เป็นชู้กับหม่อมคนหนึ่งของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ครั้นเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ทรงทราบ จึงจับตัวเจ้าพระยากลาโหม (ปีน) ซึ่งเป็นขุนนางวังหลวง และอยู่ในบังคับ

บัญชาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มาเขียนได้ 700 ที่ จนตายกับคา (พุลศรี นนทรี, 2527, หน้า 228-230)

ครั้นทราบข้อมูลแล้วว่า หม่อมคนหนึ่งของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เป็นชู้กับเจ้าพระยากลาโหม (ปิ่น) ผู้วิจัยจึงอาศัยข้อความจากคำให้การขุนหลวงหาวัดที่กล่าวว่า *คบหากับมารดาเจ้ามิตร* เพื่อค้นหาว่า หม่อมคนดังกล่าวคือผู้ใด ผู้วิจัยได้ตรวจสอบรายนามชายาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ตามที่ปรากฏใน คำให้การชาวกรุงเก่า ปรากฏข้อมูลว่า หม่อมเหญก คือ มารดาของพระองค์เจ้ามิตร ดังความว่า *แต่ก่อน* *เมื่อยังไม่ได้เป็นพระมหากุปราชนั้น เจ้าฟ้านราธิเบศร (เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร-ผู้วิจัย) มีเจ้าหญิงมิตร เจ้าหญิง* *ขึ้น เจ้าชายฉัตร เกิดแต่หม่อมเหญก* (คำให้การชาวกรุงเก่า, 2553, หน้า 117) ส่วนคำให้การขุนหลวง หาวัด ก็ปรากฏข้อมูลแบบเดียวกันว่า หม่อมเหญก คือ มารดาของพระองค์เจ้ามิตร ดังความว่า *แต่ก่อน* *เมื่อยังไม่ได้เป็นพระมหากุปราชนั้น เจ้าฟ้านราธิเบศร มีเจ้าหญิงมิตร เจ้าหญิงขึ้น เจ้าชายฉัตร เกิดแต่* *หม่อมเหญก* (คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553, หน้า 369) ส่วนธนิต อยู่โพธิ์ บอกว่า มารดาเจ้ามิตร คือ หม่อมเจ้าสว

ผู้วิจัยเห็นว่า *นาง* ในเพลงยาวสำนวนที่ 1 ไม่ใช่หม่อมเจ้าสว เหตุที่กล่าวดังนี้ เพราะปรากฏ ข้อความจากคำให้การขุนหลวงหาวัดที่แสดงให้เห็นว่า *นาง* ที่กล่าวถึงไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ แต่เป็นสามัญชน ดังความว่า *เป็นแต่เมียข้า เมียนถึงเจ็ดร้อยจนตายกับคา* (คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553, หน้า 488) คำว่า *เมียข้า* นี้ ผู้วิจัยเชื่อว่า หมายถึง เมียที่เป็นสามัญชนอย่างแน่นอน เพราะข้อความในตอนต่อมาของ คำให้การขุนหลวงหาวัด ได้ปรากฏคำบริภาษของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ต่อว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ในข้อหาลักลอบเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ว่า *นี้มาคบหากับเมียเจ้า* (คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553, หน้า 448) เมื่อปรากฏคำว่า *เจ้า* กับ *ข้า* ที่แสดงให้เห็นถึงบริบทแห่งชนชั้น ผู้วิจัยจึงลงความเห็นว่ *นาง* ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร คนที่กล่าวถึงในเพลงยาวสำนวนที่ 1 คือ หม่อมเหญก เพราะหม่อมเหญกเป็น สามัญชน และยังเป็นมารดาของพระองค์เจ้ามิตร ตรงตามที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การ ขุนหลวงหาวัด

6.สรุปผลการวิจัย

การวิเคราะห์เรื่อง *นาง* ในวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร มีวัตถุประสงค์เพื่อสืบค้น และเสนอ ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับ *นาง* ในวรรณกรรมของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ผลการวิจัยปรากฏว่า *นาง* ในวรรณกรรม เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เป็น *นาง* ที่มีตัวตนจริง ไม่ใช่นางที่กวีสมมุติขึ้นมา แม้จะเป็นนางที่กล่าวถึงในนิราศ แต่ก็ยังเป็นนางที่มีตัวตนจริง และมีอยู่ด้วยกัน 3 นาง คือ 1) พระอัครชายา เจ้าฟ้านุ่กรมขุนยี่สารเสนีย์ 2) เจ้าฟ้าสังวาลย์ 3) หม่อมเหญก

7.อภิปรายผลการวิจัย

หากจะถามว่าในบรรดาพระชายาที่มีอยู่อย่างมากมายของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรนั้น พระชายาองค์ใดมีความสำคัญมากที่สุด ผู้วิจัยขอตอบว่า พระอัครชายา เจ้าฟ้านุ่ม กรมขุนยี่สารเสนีย์ เป็นพระชายาที่มีความสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นชายาพระราชทาน ส่วนเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรจะรักใคร่มากกว่ากันนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเจ้าฟ้าสังวาลย์ เพราะทรงมีความผูกพันกันมาอย่างยาวนาน และอาจเป็นคู่รักกันมาก่อน ทั้งนี้หากเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมิได้รักเจ้าฟ้าสังวาลย์มาก ก็คงจะไม่กล้าเสี่ยง เข้าไปเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ถึงในพระราชวังอย่างแน่นอน

เหตุที่เจ้าฟ้าสังวาลย์ต้องตกเป็นพระมเหสีฝ่ายซ้ายหรือพระสนมของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พระราชบิดาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร) เนื่องจากพระบิดาของเจ้าฟ้าสังวาลย์ คือ พระองค์เจ้าแก้ว ถูกจับสำเร็จโทษในข้อหากบฏ ทรัพย์สมบัติ ผู้คน ตลอดจนข้าทาสบริวารของพระองค์เจ้าแก้ว จึงถูกริบเข้าหลวง ทำให้เจ้าฟ้าสังวาลย์ต้องถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อความรักของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกับเจ้าฟ้าสังวาลย์ยังคงมีให้กันอย่างเปี่ยมล้น จึงทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมีอาจหักห้ามพระทัยได้ พระองค์จึงทรงตัดสินพระทัยทำเรื่องที่ผิดศีลธรรม จนนำมาซึ่งความพินาศแห่งพระชนม์ชีพ ทั้งนี้ผู้วิจัยยังมีข้อสันนิษฐานอีกว่า ความรักระหว่างเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกับเจ้าฟ้าสังวาลย์ ก็คงเป็นที่ทราบของคนอื่นๆ แม้กระทั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพราะปรากฏในคำให้การขุนหลวงหาวัดว่า หลังจากเจ้าฟ้าทั้ง 2 พระองค์ ถูกลงพระราชอาญาจนสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้โปรดฯ ให้นำพระศพของเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ ไปฝังไว้ด้วยกันที่วัดไชยวัฒนาราม

ส่วนหม่อมหญิง คือ นาง ที่ปรากฏในเพลงยาวสำนวนที่ 1 ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงกล่าวถึง โดยการใช้ภาษาที่เผ็ดร้อนรุนแรง เสียดสี ต่อว่า ประชดประชัน และใช้การเปรียบเทียบในรูปแบบต่างๆ ที่ทำให้เห็นว่า นาง เป็นสิ่งของไร้ค่าหรือมีค่าน้อย เหตุที่เป็นดังนั้นก็เนื่องมาจากหม่อมหญิง ได้คบชู้กับเจ้าพระยากลาโหม (ป็น)

แม้เพลงยาวสำนวนที่ 1 จะปรากฏคำที่อาจแสดงให้เห็นว่า นาง ที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกล่าวถึง เป็นเชื้อพระวงศ์ คือ คำว่า *ตระกูลหงษ กระษัตริ หม่อมแม่ หม่อมพ่อ* อันชวนให้นึกถึงข้อมูลที่ณิต อยู่โพธิ์ กล่าวไว้ว่า มารดาของเจ้ามิตร คือ หม่อมเจ้าสวส แต่ผู้วิจัยก็ไม่ปักใจเชื่อเช่นนั้น เนื่องจากเนื้อหาของเพลงยาวสำนวนที่ 1 มีลักษณะการกล่าวแบบประชดประชัน เสียดสี ตัดพ้อ และต่อว่า ดังนั้น คำต่างๆ ดังกล่าว จึงอาจเป็นคำที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรใช้เพียงเพื่อกล่าวประชดประชัน เสียดสี ตัดพ้อ และต่อว่า นาง เท่านั้น

8. ข้อเสนอแนะ

ควรมีการศึกษาเพื่อหาข้อสันนิษฐานหรือหาคำตอบว่า นว ในบทเห่ครวญ พระนิพนธ์ของ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรคือผู้ใด ระหว่างเจ้าฟ้าสังวาลหรือเจ้าจอมมารดาอำภา พระสนมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

9. บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (2545). **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม. ใน **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง**. (2553).
กรุงเทพฯ: แสงดาว.

คำให้การขุนหลวงหาวัด. ใน **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง**. (2553). กรุงเทพฯ: แสงดาว.
เทพมนตรี ลิมปยอยม. (2539). **การเมืองไทยสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พ.ศ. 2276-2310**.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

คำให้การชาวกรุงเก่า. ใน **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง**. (2553). กรุงเทพฯ: แสงดาว.
ธนิต อยู่โพธิ์. (2505). **เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร พระประวัติและพระนิพนธ์**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์
พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

นิวัติ กองเพียร. (2545). **ฉากรักในงานวรรณกรรม**. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

พูลศรี นนทรีย์. (2527). **สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางด้านการเมือง การ
ปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์**.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ศุภร บุนนาค และสุริยา รัตนกุล. (2548). **สุนทรียภาพจากเจ้าฟ้ากุ้ง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
สถาพรบุ๊คส์.

สุภาพร พลายเล็ก. (2541). **นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้า
ธรรมธิเบศร**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.